



پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته: مدرسی معارف اسلامی
گرایش: تاریخ و تمدن اسلامی

عنوان:

وضعیت علوم و عالمان اسلامی (تفسیر، قرائت، حدیث) در قرن سوم و چهارم هجری (شرق جهان اسلام)

استاد راهنما:

سرکار خانم دکتر زهرا روح الهی امیری

استاد مشاور:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر یدالله حاجی زاده

نگارش:

کبری عمیری

۱۳۹۷



کلیه حقوق این پایان نامه اعم از چاپ، تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و...
برای دانشگاه معارف اسلامی محفوظ است، نقل مطالب با ذکر مأخذ بلا مانع است.

تقديم به

آخرين منجى عالم بشریت ارواحنا له الفداء، قبله آمال و اميد مستضعفان

حضرت حجت بن الحسن المهدي (عجل الله تعالى فرجه الشريف)

تشکر و قدردانی

بر خود لازم می‌دانم از زحمات و راهنمایی‌های صمیمانه استاد بزرگوار

خانم دکتر روح الهی/امیری استاد راهنمای پایان‌نامه و رهنمودهای راهگشای

جناب آقای دکتر یدالله حاجی‌زاده استاد مشاور که بنده را مورد لطف و محبت خود

قرار دادند و همچنین از زحمات سایر اساتید بزرگوار در طول دوره تحصیلی

کارشناسی ارشد و مسئولین محترم دانشگاه معارف اسلامی صمیمانه تشکر و

قدردانی نمایم؛

همچنین از پدر و مادرم که همیشه دعای خیر آنها پشت سرم بود و از همسرم که در

طول نوشتن تحقیق مشاور من بودند و دو میوه زندگیم

محمدرضا و محمدحسین که صبورانه سختی نوشتن تحقیق را تحمل کردند،

سپاسگزاری می‌کنم.

چکیده

حرکت در مسیر تمدن سازی نوین اسلامی و پایه‌ریزی تمدنی پویا و اثرگذار در جهان اسلام، ضرورت شناخت پیشینه مسلمانان و نقش آنان در تأسیس و پیشرفت علوم را نمایان می‌سازد، این اثر به ویژه با در نظر گرفتن پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران و همچنین بیداری اسلامی در کشورهای اسلامی بیشتر مورد تأکید است. با توجه به ضرورت مسأله و همچنین کمبود پژوهش در زمینه علوم، این تحقیق در پی پاسخگویی به این سؤال خواهد بود که وضعیت علوم و عالمان اسلامی (تفسیر، قرائت و حدیث) در عصر عباسیان چگونه بوده است؟ و در این راستا به بررسی وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این عصر که بی شک در علوم تفسیر، قرائت و حدیث تأثیرگذار بوده پرداخته شده است. در پیشینه شناسی علوم هر چند همه علوم از اهمیت خاص برخوردارند اما به نظر می‌رسد علوم اسلامی دارای اهمیت مضاعفند از این رو پرداختن به علوم اسلامی به طور عام و دانشهایی چون تفسیر، قرائت و حدیث به طور خاص اهمیت می‌یابد. هدف از تحقیق حاضر تبیین وضعیت دانش تفسیر و مفسران، دانش قرائت و قرائت پژوهان و حدیث و حدیث پژوهان در قرنهای سوم و چهارم هجری قمری در شرق خلافت اسلامی است. این برهه زمانی به دلیل پیشرفت فوق العاده علوم و تمدن اسلامی به دوران طلایی تمدن اسلامی مشهور است و به دلیل گرایش بعضی از حاکمان عباسی به علم و دانش و پدید آمدن نهضت ترجمه و روی کار آمدن حکومت‌های شیعی مذهب طرفدار گسترش علوم از اهمیت خاصی برخوردار است. با توجه به موضوع تحقیق و برهه زمانی مربوط به آن تحقیق به صورت اسنادی (کتابخانه‌ای) انجام شده است. این تحقیق نتایج و دستاوردهایی داشته است که به اهم موارد آن اشاره می‌شود.

به اتفاق آراء محققان تفسیرنگاری، قرائت و حدیث نویسی در این دوره پیشرفت قابل توجهی داشته است. تفاسیر عالمان اسلامی اهل سنت و بالأخص شیعه با توجه به شرایط سیاسی آن دوران در مقایسه با گذشته در قرن سوم و چهارم سیر صعودی داشته است. در این دوره مفسران نوآوریها و ابتکاراتی چون رشد در روشهای روایی، فقهی، ادبی، عرفانی و رمزی، ادبی و لغوی، بیانی، کلامی و از همه مهمتر پیشرفت در رویکرد جامع داشته‌اند. در زمینه قرائت نوآوریها و ابتکاراتی دیده می‌شود از جمله تلفیق قرائتها در حوزه بغداد، تدوین کتب، بازبینی دستاوردها در قالب (درجه بندی قرائات، تثبیت قرائات و تحدید روایات)، فرش الحروف و پدیده مهم دیگر تغییر خط قرآن که باعث تحول قرائت و تسهیل خواندن آن شد. در زمینه حدیث همچنین نوآوریها و ابتکاراتی محدثین داشتند از جمله با توجه به حضور ائمه علیهم السلام کتابهای مسائل، نود و توقیعات نوشته شد و جمع آوری، پالایش روایات، باب بندی و موضوع بندی، کوتاه نویسی و حذف مکررات، ضبط و گردآوری جامع گونه احادیث، تبویب و تنظیم آنها و همچنین نوشتن کتبی به عنوان مستدرک نویسی، مستخرج نویسی، کتب اطراف و تدوین جوامع حدیثی جدید در قالب کتب معروف شیعه، اصول کافی و من لایحضره الفقیه که از مهمترین رخدادهای حدیثی شیعه در قرن سوم و چهارم می‌باشد.

واژگان کلیدی

وضعیت، تفسیر، قرائت، حدیث، علوم انسانی اسلامی، حکومت عباسیان، علوم، عالمان، قرن سوم و چهارم هجری.

فهرست مطالب

پیشگفتار..... ۱

فصل یکم:

کلیات و مفاهیم

۱. کلیات..... ۳

۱-۱. بیان مسأله..... ۳

۱-۲. پیشینه موضوع پژوهش..... ۳

۱-۳. جنبه نوآوری و جدید بودن پژوهش..... ۵

۱-۴. سؤال اصلی..... ۶

۱-۵. سؤالات فرعی..... ۶

۱-۶. فرضیه‌های پژوهش..... ۶

۱-۷. اهداف پژوهش..... ۶

۱-۸. روش پژوهش..... ۷

۲. مفهوم شناسی..... ۷

۲-۱. تفسیر..... ۷

۲-۱-۱. معنای لغوی تفسیر..... ۷

۲-۱-۲. معنای اصطلاحی تفسیر..... ۸

۲-۲. قرائت..... ۹

۲-۲-۱. معنای لغوی قرائت..... ۹

۲-۲-۲. معنای اصطلاحی قرائت..... ۹

۲-۳. حدیث..... ۱۰

۲-۳-۱. معنای لغوی حدیث..... ۱۰

۲-۳-۲. معنای اصطلاحی حدیث..... ۱۰

فصل دوم:

اوضاع فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مؤثر بر گسترش

یا عدم توسعه علوم (تفسیر، قرائت، حدیث) در قرن سوم و چهارم

۱. بررسی اوضاع فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مؤثر بر علم و عالمان در قرن سوم ۱۶
- ۱-۱. اوضاع سیاسی در قرن سوم ۱۶
- ۲-۱. اوضاع فرهنگی و اجتماعی ۱۹
- ۱-۲-۱. ارتباطات و امنیت راهها ۱۹
- ۲-۲-۱. دادن خلعت و هدایا توسط خلفای عباسی ۲۰
- ۳-۲-۱. بیت الحکمه ۲۰
- ۴-۲-۱. نهضت ترجمه ۲۱
- ۵-۲-۱. حضور ائمه علیهم السلام ۲۱
- ۱-۵-۲-۱. دوران امام رضا (علیه السلام) و امام جواد (علیه السلام) ۲۲
- ۲-۵-۲-۱. امام هادی علیه السلام ۲۲
- ۳-۵-۲-۱. امام حسن عسکری علیه السلام ۲۳
- ۴-۵-۲-۱. امام مهدی (علیه السلام) ۲۳
۲. بررسی اوضاع فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مؤثر بر علم و عالمان در قرن چهارم ۲۴
- ۱-۲. اوضاع سیاسی در قرن چهارم ۲۴
- ۲-۲. اوضاع فرهنگی و اجتماعی در قرن چهارم ۲۵
- ۱-۲-۲. غیبت صغری ۲۶
- ۲-۲-۲. حکومت‌های شیعی ۲۶
- ۱-۲-۲-۲. حکومت حمدانیان و آل بویه ۲۶
۳. جمع بندی فصل دوم ۳۱

فصل سوم:

پیشینه علوم (تفسیر، قرائت و حدیث) و مسائل آن تا ابتدای قرن سوم و

وضعیت‌شناسی مسائل علوم (تفسیر، قرائت و حدیث) در قرن سوم و چهارم

۱. پیشینه علوم (تفسیر، قرائت و حدیث) و مسائل آن تا ابتدای قرن سوم ۳۴
- ۱-۱. پیشینه علم تفسیر و مسائل آن تا ابتدای قرن سوم ۳۴
- ۱-۱-۱. مفسران معروف مکه در دوره تابعین ۴۰

- ۱-۲. مفسران معروف مدینه در عصر تابعین..... ۴۰
- ۱-۳. مفسران معروف در مدرسه کوفه..... ۴۰
- ۱-۴. مفسران مشهور در مدرسه بصره..... ۴۰
- ۱-۲. پیشینه علم قرائت و مسائل آن تا ابتدای قرن سوم..... ۴۱
- ۱-۳. پیشینه علم حدیث و مسائل آن تا ابتدای قرن سوم..... ۴۷
۲. وضعیت علوم (تفسیر، قرائت و حدیث) در قرن سوم..... ۵۳
- ۲-۱. وضعیت علم تفسیر در قرن سوم..... ۵۳
- ۲-۱-۱. ویژگی‌های تفسیری قرن سوم..... ۵۴
- ۲-۲. وضعیت علم قرائت در قرن سوم..... ۵۵
- ۲-۳. وضعیت علم حدیث در قرن سوم..... ۵۶
۳. وضعیت علوم (تفسیر، قرائت و حدیث) در قرن چهارم..... ۵۹
- ۳-۱. وضعیت علم تفسیر در قرن چهارم..... ۵۹
- ۳-۲. وضعیت علم قرائت در قرن چهارم..... ۶۰
- ۳-۳. وضعیت علم حدیث در قرن چهارم..... ۶۲
۴. جمع بندی فصل سوم..... ۶۳

فصل چهارم:

دانشمندان نام آور و آثار آنها

در علوم تفسیر، قرائت و حدیث در قرن سوم و چهارم

۱. دانشمندان نام آور و آثار آنها در علم تفسیر در قرن سوم..... ۶۹
- ۱-۱. هشام بن محمد کلبی (م ۲۰۴ ق)..... ۶۹
- ۱-۲. صنعانی (ت ۱۲۶ هـ م ۲۱۱ ق)..... ۶۹
- ۱-۳. بطائی (م ۲۲۴ ق)..... ۷۰
- ۱-۴. فراء (ت ۱۴۴-م ۲۰۷)..... ۷۱
- ۱-۵. ابن ابی عمیر (م ۲۱۷ ق)..... ۷۲
- ۱-۶. ابن دکین (شهید در ۲۱۹ ق)..... ۷۲
- ۱-۷. علی بن مهزیار (متوفی بعد از ۲۲۹ ق)..... ۷۳
- ۱-۸. برقی کبیر (ت حدود ۲۳۰ ق)..... ۷۴
- ۱-۹. حسن بن محبوب (ت ۱۴۹ - ۲۲۴ ق)..... ۷۴

- ۱۰-۱. ابن اورمه قمی (ت حدود ۲۵۰ ق)..... ۷۵
- ۱۱-۱. حسین بن سعید اهوازی (م ۳۰۰ ق)..... ۷۶
- ۱۲-۱. تفسیر امام حسن عسکری علیه السلام..... ۷۷
- ۱۳-۱. تفسیر فضل بن شاذان نیشابوری (۲۶۰ ق)..... ۷۹
- ۱۴-۱. ابن فضال صغیر (متولد ۲۰۶ ق متوفی حدود ۲۷۰ ق)..... ۸۰
- ۱۵-۱. برقی صغیر (متوفی ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق)..... ۸۱
- ۱۶-۱. دینوری (ت ۲۸۲ ق)..... ۸۲
- ۱۷-۱. حبری (م ۲۸۶ ق)..... ۸۳
۲. دانشمندان نام آور و آثار آنها در علم قرائت در قرن سوم..... ۸۳
- ۱-۲. عیسی بن مینا بن وردان (ت ۱۲۰ هـ م ۲۲۰ ق)..... ۸۳
- ۲-۲. ابوعبید قاسم بن سلام (ت ۱۵۷ هـ م ۲۲۴ ق)..... ۸۴
- ۳-۲. احمد بن محمد بن عیسی الأشعری القمی..... ۸۵
- ۴-۲. عبدالله بن مسلم بن قتیبه (ت ۲۲۱ هـ م ۲۷۶ ق)..... ۸۵
- ۵-۲. اسماعیل بن اسحاق بن اسماعیل (ت ۲۰۰ هـ م ۲۸۲ ق)..... ۸۶
- ۶-۲. المبرد النحوی (ت ۲۰۱ هـ م ۲۸۵ ق)..... ۸۶
- ۷-۲. سعد بن عبدالله الاشعری (م ۲۹۹ یا ۳۰۰ ق)..... ۸۷
۳. دانشمندان نام آور و آثار آنها در علم حدیث در قرن سوم..... ۸۸
- ۱-۳. احمد بن ابی نصر بزنی (م ۲۲۱ ق)..... ۸۸
- ۲-۳. فضل بن شاذان نیشابوری..... ۸۸
- ۳-۳. احمد بن محمد بن خالد..... ۸۹
- ۴-۳. احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی..... ۹۰
- ۵-۳. محمد بن الحسن بن فروخ الصفار (م ۲۹۰ ق)..... ۹۰
- ۶-۳. عبد الله بن جعفر بن الحسین (قرن سوم)..... ۹۱
- ۷-۳. احمد بن حنبل (ت ۱۶۴ هـ م ۲۴۱ ق)..... ۹۱
- ۸-۳. ابو عبدالله محمد بن اسماعیل بخاری (ت ۱۹۴ هـ م ۲۵۶ ق)..... ۹۳
- ۹-۳. مسلم بن حجاج نیشابوری..... ۹۵
- ۱۰-۳. محمد بن یزید بن ماجه قزوینی (ت ۲۰۹ هـ م ۲۷۳ ق)..... ۹۷
- ۱۱-۳. سلیمان بن اشعث سجستانی (ت ۲۰۲ هـ م ۲۷۵ ق)..... ۹۸

- ۳-۱۲. محمد بن عیسی بن سوره سلمی (ت ۲۰۹ هـ م ۲۷۹ ق) ۹۹
- ۳-۱۳. احمد بن شعیب نسایی (ت ۲۱۵ هـ م ۳۰۳ ق) ۱۰۱
۴. دانشمندان نام آور و آثار آنها در علوم تفسیر، قرائت و حدیث در قرن چهارم ۱۰۲
- ۴-۱. دانشمندان نام آور و آثار آنها در علم تفسیر در قرن چهارم ۱۰۲
- ۴-۱-۱. فرات کوفی (متوفی حدود ۳۰۷ ق) ۱۰۳
- ۴-۱-۲. ابراهیم قمی (م ۳۰۷ ق) ۱۰۴
- ۴-۱-۳. محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ ق) ۱۰۵
- ۴-۱-۴. ابوالفضل محمد بن احمد صابونی (حدود ۳۲۰ ق) ۱۰۸
- ۴-۱-۵. ابو نصر محمد بن مسعود عیاشی (م ۳۲۰ ق) ۱۰۹
- ۴-۱-۶. ابی زید بلخی (ت ۲۳۴ هـ م ۳۲۲ ق) ۱۱۰
- ۴-۱-۷. ابن جحام (م ۳۲۸ ق) ۱۱۱
- ۴-۱-۸. ابن بابویه (م ۳۲۹ ق) ۱۱۲
- ۴-۱-۹. جلودی (م ۳۳۲ ق) ۱۱۳
- ۴-۱-۱۰. محمد بن حسن ابن الولید (م ۴۳۴ ق) ۱۱۴
- ۴-۱-۱۱. ابن بحر اصفهانی (ت ۲۵۵ هـ م ۳۴۴ ق) ۱۱۵
- ۴-۱-۱۲. ابن دؤل قمی (م ۳۵۰ ق) ۱۱۶
- ۴-۱-۱۳. جصاص (ت ۳۰۵ هـ م ۳۷۰ ق) ۱۱۶
- ۴-۱-۱۴. محمد بن احمد سمرقندی بلخی (م ۳۷۵ ق) ۱۱۷
- ۴-۱-۱۵. شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق) ۱۱۸
- ۴-۲. دانشمندان نام آور و آثار آنها در علم قرائت در قرن چهارم ۱۱۹
- ۴-۲-۱. ابوجعفر، محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ ق) ۱۱۹
- ۴-۲-۲. العیاشی (م ۳۲۰ ق) ۱۲۰
- ۴-۲-۳. الداجونی (م ۳۲۴ ق) ۱۲۰
- ۴-۲-۴. ابن مجاهد (م ۳۲۴ ق) ۱۲۰
- ۴-۲-۵. ابو عبدالله محمد بن عباس بن علی (زنده در سال ۳۲۸ ق) ۱۲۱
- ۴-۲-۶. محمد بن الحسن بن یعقوب بن الحسن بن الحسین (م ۳۵۴ ق) ۱۲۲
- ۴-۲-۷. ابن خالویه (م ۳۷۰ ق) ۱۲۲
- ۴-۳. دانشمندان نام آور و آثار آنها در علم حدیث در قرن چهارم ۱۲۳

- ۳-۴-۱. طحاوی (ت ۲۳۶ هـ م ۳۲۱ ق)..... ۱۲۳
- ۳-۴-۲. محمد بن یعقوب الكلینی (م ۳۲۹ ق)..... ۱۲۴
- ۳-۴-۳. محمد بن حبان (م ۳۵۴ ق)..... ۱۲۵
- ۳-۴-۴. ابن قولویه (ت ۲۹۰ هـ م ۳۶۸ ق)..... ۱۲۶
- ۳-۴-۵. طبرانی (ت ۲۶۰ هـ م ۳۶۰ ق)..... ۱۲۷
- ۳-۴-۶. صدوق (ت ۳۲۰ هـ م ۳۸۱ ق)..... ۱۲۸
- ۳-۴-۷. تلکبری (م ۳۸۵ ق)..... ۱۲۹
- ۳-۴-۸. دار قطنی (ت ۳۰۶ هـ م ۳۸۵ ق)..... ۱۳۰
۵. جمع بندی فصل چهارم..... ۱۳۱

فصل پنجم:

نوآوری‌ها و ابتکارات در

علوم تفسیر، قرائت و حدیث در قرن سوم و چهارم

۱. نوآوری‌ها و ابتکارات در علم تفسیر در قرن سوم..... ۱۳۴
- ۱-۱. نوآوری در رشد تفسیر به روش روایی..... ۱۳۷
- ۱-۱-۱. تفسیر روایی شیعه..... ۱۳۷
- ۱-۱-۲. مهم‌ترین تفاسیر روایی اهل سنت..... ۱۳۸
- ۲-۱. نوآوری در رشد تفسیر به روش فقهی..... ۱۳۹
- ۱-۲-۱. احکام القرآن..... ۱۴۰
- ۲-۲-۱. احکام القرآن مروزی خراسانی (م ۲۴۴ ق)..... ۱۴۰
- ۳-۱. نوآوری در رشد تفسیر به روش ادبی..... ۱۴۰
- ۱-۳-۱. مجاز القرآن..... ۱۴۱
- ۲-۳-۱. تفسر فراء..... ۱۴۱
- ۳-۳-۱. تفسیر جاحظ..... ۱۴۱
- ۴-۳-۱. تفسیر ابن قتیبہ..... ۱۴۲
- ۴-۱. نوآوری در رشد تفسیر به روش عرفانی و رمزی..... ۱۴۲
- ۱-۴-۱. القرآن العظيم..... ۱۴۲
۲. نوآوری‌ها و ابتکارات در علم قرائت در قرن سوم..... ۱۴۳
- ۱-۲. نوآوری در تلفیق قرائتها در حوزه بغداد..... ۱۴۳

- ۲-۲. نوآوری در تدوین کتب..... ۱۴۳
۳. نوآوری‌ها و ابتکارات در علم حدیث در قرن سوم..... ۱۴۴
- ۳-۱. مسائل..... ۱۴۴
- ۳-۲. توقیعات..... ۱۴۵
- ۳-۳. غریب الحدیث..... ۱۴۶
- ۳-۴. اربعین یا چهل حدیث..... ۱۴۶
- ۳-۵. تبویب النوادر..... ۱۴۷
- ۳-۶. کتاب قرب الأسناد..... ۱۴۷
- ۳-۷. جمع آوری و پالایش روایات..... ۱۴۸
- ۳-۸. باب بندی و موضوع بندی..... ۱۴۸
- ۳-۹. کوتاه نویسی و حذف مکررات و بیان فقه روایات..... ۱۴۹
- ۳-۱۰. تألیف و پیدایش جوامع حدیثی..... ۱۴۹
- ۳-۱۱. فعال شدن مراکز حدیثی..... ۱۵۰
- ۳-۱۱-۱. فعال شدن مراکز و پایگاه‌های حدیثی شیعه..... ۱۵۰
- ۳-۱۱-۱-۱. حوزه کوفه..... ۱۵۰
- ۳-۱۱-۱-۲. حوزه قم..... ۱۵۰
- ۳-۱۱-۳. فعال شدن مراکز و پایگاه‌های حدیثی اهل سنت..... ۱۵۰
۴. نوآوری‌ها و ابتکارات در علم تفسیر در قرن چهارم..... ۱۵۱
- ۴-۱. نوآوری در رشد رویکرد ادبی و لغوی..... ۱۵۱
- ۴-۲. نوآوری در رشد رویکرد بیانی..... ۱۵۲
- ۴-۲-۱. ابو الحسن علی بن عیسی رمانی (متوفای ۳۸۴ ق)..... ۱۵۲
- ۴-۲-۲. قاضی عبد الجبار معتزلی (متوفای ۴۱۵ ق)..... ۱۵۳
- ۴-۳. نوآوری در رشد رویکرد کلامی..... ۱۵۳
- ۴-۳-۱. تأویلات اهل سنه..... ۱۵۳
- ۴-۳-۲. جامع التأویل لمحكم التنزیل..... ۱۵۴
- ۴-۳-۳. تفسیر ابو علی جبائی..... ۱۵۴
- ۴-۴. نوآوری در رشد رویکرد جامع..... ۱۵۵
۵. نوآوری‌ها و ابتکارات علم قرائت در قرن چهارم..... ۱۵۶

- ۵-۱. عصر بازیابی ارزش‌ها و بازنگری دستاوردها..... ۱۵۶
- ۵-۱-۱. گزینش و درجه‌بندی قرائات..... ۱۵۶
- ۵-۱-۲. تثبیت قرائات و تحدید روایات..... ۱۵۷
- ۵-۲. فرش الحروف..... ۱۵۷
- ۵-۳. انتخاب خط قرآن..... ۱۵۷
۶. نوآوری‌ها و ابتکارات علم حدیث در قرن چهارم..... ۱۵۸
- ۶-۱. ضبط و گردآوری جامع گونه احادیث..... ۱۵۸
- ۶-۲. تبویب و تنظیم احادیث..... ۱۵۹
- ۶-۳. تهذیب و تصحیح احادیث..... ۱۵۹
- ۶-۴. مستدرک نویسی..... ۱۶۰
- ۶-۵. مستخرج نویسی..... ۱۶۰
- ۶-۶. کتب اطراف..... ۱۶۱
- ۶-۷. تدوین جوامع حدیثی جدید..... ۱۶۱
۷. جمع بندی فصل پنجم..... ۱۶۲

فصل ششم:

نتیجه گیری

- منابع..... ۱۷۰

پیشگفتار

مطالعه و بررسی تاریخ پیدایش علوم و مسیر تکاملی آنها و همچنین عوامل مؤثر بر شکوفایی دانش و تمدن برای پژوهشگران سودمند می‌باشد. در میان علوم اسلامی، علوم تفسیر و قرائت به دلیل ارتباط با منبع اصلی تشریع اسلامی یعنی قرآن کریم حائز اهمیت هستند. علم حدیث نیز به دلیل پرداختن به منبع دوم احکام اسلامی پس از قرآن مجید، یعنی سنت مورد توجه علما و اندیشمندان بوده و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. آشنایی با نحوه تحول و تکامل علوم یاد شده در قرون اولیه اسلام و میزان اهتمام مسلمین در این زمینه، می‌تواند در بهره‌گیری از میراث گذشتگان و ادامه مسیر آنها در حفظ و پاسبانی از علوم اسلامی، راهنمای اندیشمندان و محققان باشد. قرن سوم و چهارم هجری قمری به دلیل نزدیکی به دوران صدر اسلام و حضور ائمه معصومین (علیهم السلام) دوران تدوین و تنظیم علوم تفسیر و حدیث بوده است. امامان معصوم (علیهم السلام) در زمینه علوم یاد شده، راهنمای شاگردان و محققان بوده‌اند. این تحقیق در پنج فصل تنظیم شده است که بررسی وضعیت علوم وعالمان (تفسیر، قرائت و حدیث) در قرن سوم و چهارم هجری (شرق جهان اسلام) را عهده‌دار شده است.

در فصل اول به بررسی کلیات تحقیق و همچنین ضرورت و اهمیت پرداختن به موضوع و تبیین مفاهیم مورد نیاز جهت درک روشن موضوع پرداخته شده است.

فصل دوم عوامل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مؤثر بر گسترش یا عدم توسعه علوم تفسیر، قرائت و حدیث را مورد بررسی قرار داده است.

در فصل سوم پیشینه علوم یاد شده تا ابتدای قرن سوم و وضعیت این علوم و مسائل آنها در قرن سوم و چهارم بیان شده است.

در فصل چهارم تحقیق سعی شده است دانشمندان نام آور و مهمترین آثار آنها در زمینه تفسیر، قرائت و حدیث معرفی شوند.

فصل پنجم شامل برخی از نوآوریها و ابتکارات مفسران، محدثان و دانشمندان علم قرائت در قرن سوم و چهارم می‌باشد.

و در فصل ششم نتیجه گیری را خواهیم داشت.

فصل یکم:

کلیات و مفاهیم

۱. کلیات

۱-۱. بیان مسأله

در قرن سوم و چهارم هجری و با پیشرفتی که در فرهنگ و تمدن اسلامی آغاز شد دانشمندان مسلمان در زمینه تفسیر، قرائت و حدیث آثار زیادی تألیف کردند و موجبات رشد و ترقی فرهنگ و تمدن اسلامی را در این زمینه فراهم ساختند. در تمدن اسلامی همیشه علوم و عالمان از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند بخصوص در این علوم که ریشه و موضوع اصلی آنها دو منبع اصیل قرآن و سنت است پس ضروری است که این علوم به صورت جداگانه و در برهه‌های مختلف زمانی مورد بررسی قرار بگیرند و همچنین باید این را مورد توجه قرار داد که در ادوار مختلف تاریخ که حکومت‌ها تغییر می‌کند این علوم هم پیشرفت و ترقی و یا دوران افول خود را سپری می‌کردند، مثلاً در قرن چهارم که حکومت شیعی آل بویه بر بغداد مسلط می‌شود این فرصت را به علمای شیعی می‌دهد که در علوم مورد نظر به خوبی بدرخشند و با تألیف کتب زیادی باعث رشد و ترقی این علوم شوند.

در این تحقیق بعد از بررسی وضعیت فرهنگی - اجتماعی و سیاسی حاکم در این دوران که سبب رشد و گسترش علوم مورد نظر شد به بررسی وضعیت علوم تفسیر، قرائت و حدیث و عالمان مشهور این دوره همچون محمد بن یعقوب بن اسحق کلینی رازی و ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه قمی که در این علوم سرآمد عالمان دوران خود بودند و با تلاشهای آنان کافی و من لایحضر الفقیه و آثار مهم دیگر نگاشته شده، به بررسی آنها پرداخته خواهد شد و همچنین نوآوری‌ها و ابداعات علما در این علوم در قرن سوم و چهارم مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱-۲. پیشینه موضوع پژوهش

با مطالعات صورت گرفته درباره موضوع پایان نامه، تا کنون اثر مستقلی اعم از مقاله، پایان نامه و کتاب، که به بررسی وضعیت علوم و عالمان اسلامی (تفسیر، قرائت و حدیث) در قرن ۳ و ۴ و نوآوری‌های این علوم پرداخته باشد، تألیف نشده است. اگر چه در بعضی از پژوهشهای انجام شده در یک بازه زمانی مشخص در یک علم به صورت اجمالی و پراکنده پرداخته‌اند. اما تا الان در مورد نوآوری‌ها و ابداعات در کتب مشاهده نشده است.

در اینجا به کتابهای نوشته شده اشاره می‌شود:

کتاب سیر تطور تفاسیر شیعه از سید محمد علی ایازی به روش‌های تفسیری و مهم‌ترین مفسران از قرون نخستین تا قرن حاضر به صورت اجمالی پرداخته و هیچ اشاره‌ای به ابداعات نکرده است و همچنین کتاب شناخت نامه تفاسیر را در یک جلد تألیف کرده است که بصورت خلاصه به مهم‌ترین تفاسیر شیعه و اهل سنت پرداخته ولی اشاره‌ای به نوآوریهای آنها نکرده است.

کتاب تفسیر و مفسران از آیت الله محمد هادی معرفت در دو جلد به بررسی اصطلاحات و ادوار

شکل‌گیری تفسیر و انواع تفسیر می‌پردازد و سپس کتب تفسیری فریقین را معرفی می‌کند و همچنین به صورت اجمالی به مهم‌ترین مفسران پرداخته است.

کتاب مکاتب تفسیری از علی اکبر بابایی که در ۳ جلد به بررسی و نقد مکاتب تفسیری پرداخته است و سپس برخی از کتب تفسیری مربوط به هر مکتب را معرفی کرده و روش تفسیری این کتب را بر اساس معیار قواعد تفسیری مبین در روش شناسی تفسیر قرآن بررسی و نقد و تحلیل کرده است.

کتاب روش‌ها و گرایش‌های تفسیری از حسین علوی مهر، به مبانی صحیح روش‌های تفسیری پرداخته است و مهم‌ترین تفاسیر آن گرایش را بیان کرده است. کتاب طبقات مفسران شیعه از عبدالرحیم عقیقی بخشایشی که در آن به تفاسیر شیعه از قرن اول تا قرن حاضر می‌پردازد و و زندگی آنها را به صورت اجمالی بیان می‌کند ولی اشاره ای به نوآوریهای آنها نمی‌کند. کتاب تفسیر و تفاسیر شیعه از عبدالحسین شهیدی صالحی همچنین به تفاسیر مهم شیعه و اهل سنت می‌پردازد و روش هر کدام را بیان می‌کند ولی ابتکارات آنها را بیان نمی‌کند. کتاب تاریخ حدیث از دکتر سید رضا مؤدب به صورت تحلیلی و خلاصه به چگونگی تدوین حدیث شیعه و اهل سنت پرداخته است. کتاب تاریخ عمومی حدیث از مجید معارف به کلیاتی در مورد حدیث و موقعیت آن در آثار اسلامی پرداخته است و همچنین وضعیت حدیث در شیعه و اهل سنت را بررسی کرده و مهم‌ترین محدثان و دستاوردهای آنان را معرفی کرده است و همچنین کتابی به نام جوامع حدیثی اهل سنت تألیف کرده است که در آن جوامع حدیثی اهل سنت را مورد تحلیل و ارزیابی قرار داده است ولی در هر کدام از این کتب به نوآوریها اشاره ای نکرده است. کتب دیگری به نام تاریخ حدیث از کاظم مدیر شانه چی که در آن سیر تحول تاریخی حدیث از زمان پیامبر تا قرن حاضر را بین شیعه و اهل سنت را به صورت خلاصه بیان کرده است.

کتاب مباحثی در تاریخ علوم قرآنی از مجید معارف که در بخشی از این کتاب به بحث قرائت قرآن و بررسی اختلاف قرائات و جلوه‌های آن در دوره‌های مختلف پرداخته است و کتاب دیگر ایشان بنام در آمدی بر تاریخ قرآن، نزول وحی، دفع شبهات، قرائت قرآن و قراء سبع و شبهه تحریف در قرآن را مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهد.

کتاب مباحثی در علوم قرآنی صبحی صالح ترجمه محمد علی لسانی فشارکی که در یک فصل به مباحث کلی قرائات و قراء پرداخته است. کتاب البرهان، کتاب جامع علوم قرآن از بدر الدین محمد بن عبدالله زرکشی در بخشی از جلد اول به بررسی قرائات پرداخته است. به طور کلی از بیان این پیشینه به این نتیجه می‌رسیم که در هیچ کدام از این کتب نوآوریها و ابداعات در علوم فوق‌الذکر بیان نشده است که ما در این پایان نامه در صدد بیان آنها هستیم.

پایان نامه‌ها:

وضع علم و عالمان در شهر ری در دوره آل بویه تألیف زهرا زمانی جهرودی: بررسی علوم عقلی و نقلی در ری دوره آل بویه و همچنین به بررسی علل و عوامل موثر در رواج علوم در این دوره می‌پردازد. بررسی وضعیت علوم دینی در عصر سلجوقی تألیف ناهید باقری توفیقی: در این پژوهش کوشیده شده تا وضعیت کلی علوم در تمدن اسلامی قبل و بعد از ورود سلجوقیان در دربار ایران را مورد بررسی قرار دهد و نقش عالمان، در پیشرفت علوم دینی را بیان کند.

بررسی وضعیت علوم عقلی و نقلی دوره سامانیان و علل رواج و گسترش آن تألیف هادی پیروزان: در این پژوهش در ابتدا به جغرافیای تاریخی ماوراءالنهر و تاریخ سیاسی سامانیان به طور مختصر می‌پردازد و در ادامه به وضعیت و جایگاه علوم در دو حوزه عقلی و نقلی اشاره کرده و تلاش می‌نماید علاوه بر معرفی شخصیت‌های برجسته علمی، نوآوری‌ها و مسائل اصلی و مطرح در هر یک از این دو حوزه را مورد بررسی قرار دهد.

مقالات:

مقاله نقش امام حسن عسکری (علیه السلام) و اصحاب ایشان در حدیث امامیه نوشته جمال فرزند وحی و فرشته دارابی: این پژوهش در پی آن است که با ترسیم شرایط سیاسی و اجتماعی حیات ایشان، به عنوان عوامل مهم و اثرگذار در مضمون احادیث و چگونگی نشر آنها، شیوه‌های نقل و نشر حدیث و نقش اصحاب و شاگردان آن حضرت در حفظ و نقل حدیث را بیان نماید و مدارس حدیث را که در زمان ایشان رونق گرفت، معرفی کند و آثاری را که به آن حضرت نسبت داده‌اند بررسی می‌کند.

مقاله مؤلفه‌های سیاسی - اجتماعی مؤثر در رسمیت یافتن قرائت‌های هفتگانه نوشته فروغ پارسا در این پژوهش به علل اختلاف قرائت‌ها و دلیل پدید آمدن آنها و عوامل سیاسی و اجتماعی تأثیرگذار بر برگزیدن هفت قرائت از قرائت‌های رایج توسط ابن مجاهد در قرن چهارم می‌پردازد.

مقاله سیر تاریخی تفسیر و علوم قرآنی نوشته محمد ابرهیم جناتی در این پژوهش تفاسیر و علوم قرآنی را از قرون اولیه تا قرن حاضر را به صورت تیتروار بیان می‌کند.

۳-۱. جنبه نوآوری و جدید بودن پژوهش

پیشرفت دانش بشری در طول اعصار گذشته مرهون عوامل مختلفی بوده از نقش حاکمان گرفته تا نقش عالمان هر سر زمین و نقش دین در سوق دادن معتقدان به خود در دانش‌ها همه تأثیر زیادی در ترقی سبک‌ها و نوآوری‌ها در علوم داشته‌اند. علم تفسیر و قرائت به جهت وابسته بودن به مبانی دینی و قرآن و سنت برای ما از این جهت اهمیت داشته، که با توجه به ثابت بودن منابع و مبانی آن از تولید آن دانش تا قرن مورد نظر چه تحولاتی را سپری نموده و در قرن چهارم نیز دارای چه ویژگی و نوآوری‌هایی هستند.

۴-۱. سؤال اصلی

وضعیت علوم و عالمان اسلامی (تفسیر، قرائت و حدیث) در قرن سوم و چهارم چگونه بوده است؟

۵-۱. سؤالات فرعی

۱. اوضاع فرهنگی، سیاسی و اجتماعی قرن ۳ و ۴ هجری چه تاثیری بر پیشرفت یا عدم گسترش (تفسیر، قرائت، حدیث) داشته است؟

۲. علمای مشهور مسلمانان در حوزه‌ی تفسیر، قرائت و حدیث، در قرن‌های ۳ و ۴ هجری قمری (در شرق جهان اسلام) چه کسانی بوده‌اند؟

۳. آثار مهم علمای بنام مسلمانان در تفسیر، قرائت و حدیث، در قرن‌های ۳ و ۴ هجری قمری (در شرق جهان اسلام) چه بوده است؟

۴. نوآوری‌های عالمان مسلمان در قلمروهای علوم پیش گفته چه بوده است؟

۶-۱. فرضیه‌های پژوهش

۱. عالمان علوم یادشده (تفسیر، قرائت و حدیث) با توجه به راهنماییهای امامان معصوم (علیهما السلام) در جهت تحکیم مبانی و حفظ آثار امامان (علیهم السلام) تلاش کرده‌اند.

۲. با توجه به شروع دوران غیبت در قرن چهارم، وضعیت علوم و عالمان (تفسیر، قرائت و حدیث) متأثر از شرایط پیش آمده دچار تغییر شده است.

۳. به رغم اوضاع به نسبتاً آشفته این دوره در مجموع علوم اسلامی بطور عام و از جمله تفسیر، قرائت و حدیث مورد توجه بوده است و می‌توان عالمان برجسته و نیز آثاری را که دارای نوآوری می‌باشد می‌توان نشان داد.

۷-۱. اهداف پژوهش

هدف اصلی

شناخت وضعیت علوم و عالمان مسلمان (تفسیر، قرائت و حدیث) در قرن‌های ۳ و ۴ هجری قمری (شرق جهان اسلام).

اهداف فرعی

۱. تدوین فهرست آثار مهم علمای مشهور اسلامی (تفسیر، قرائت و حدیث) در قرن‌های ۳ و ۴ هجری قمری (شرق جهان اسلام)؛

۲. بررسی عوامل افول یا ترقی آثار علمی علمای مشهور اسلامی (تفسیر، قرائت و حدیث) در قرن‌های ۳ و ۴ هجری قمری (شرق جهان اسلام)؛

۳. نشان دادن نوآوریهای احتمالی این دوره در علوم فوق الذکر.